

MIECZYŚLAW K. LENIARTEK

ORCID: 0000-0002-2979-8920

Akademia Nauk Stosowanych Angelusa Silesiusa w Wałbrzychu

Architektura *sacrum* w czasach płynnej nowoczesności

Architecture of the Sacred in the Age of Liquid Modernity

Abstract

The aim of this study is to examine the influence of social, political and economic conditions characteristic of liquid modernity on contemporary sacred architecture. A variety of creative attitudes emphasising the solution of various environmental problems, the stimulation of economic development, and the search for means of expression appropriate to the content conveyed are evident here. This also applies to sacred architecture, which is designed on the basis of new theological, liturgical, sociological and aesthetic premises, while taking into account wider contemporary phenomena such as the instability, commercialization and ideologization of culture. The study adopts a research method of combining the analysis of the various architectural solutions of churches with the wider cultural context. The aim of the study is to show the influence of sacred architecture on the formation of the spiritual sphere in postmodernity.

Keywords: Post-Conciliar Sacred Architecture, Liquid Modernity, New Cultural Trends.

Abstrakt

Celem artykułu jest zbadanie wpływu uwarunkowań społecznych, politycznych i ekonomicznych, charakterystycznych dla płynnej nowoczesności, na współczesną architekturę sakralną. Widoczne są tu różnorodne postawy twórcze, kładące nacisk na rozwiązywanie różnorodnych problemów środowiskowych, stymulowanie rozwoju gospodarki, a także poszukiwanie odpowiednich dla przekazywanych treści środków wyrazu. Dotyczy to tak-

że architektury sakralnej, która projektowana jest w oparciu o nowe przesłanki teologiczne, liturgiczne, socjologiczne i estetyczne, z uwzględnieniem przy tym szerszych zjawisk współczesności, jak niestabilność, komercjalizacja i ideologizacja kultury. W tekście przyjęto metodę badawczą polegającą na połączeniu analizy różnorodnych rozwiązań architektonicznych kościołów z szerszym kontekstem kulturowym. Celem badania jest ukazanie wpływu architektury sakralnej na formację sfery duchowej w ponowoczesności.

Słowa kluczowe: posoborowa architektura sakralna, płynna nowoczesność, nowe tendencje kulturowe.

Wprowadzenie

Obserwowane w przestrzeni dyskursu rozważania na temat najnowszej architektury sakralnej koncentrują się głównie na takich zagadnieniach, jak: definiująca ją nowy układ funkcjonalny, minimalistyczna forma i nowatorskie technologie budowlane. Wskazuje się, że nowe, odchodzące od obowiązującego od średniowiecza do współczesności rozplanowanie kościoła jest realizacją opartego o przesłanki teologiczne, liturgiczne, socjologiczne i estetyczne zamysłu *Vaticanum II*, aby dom Boży (*domus Dei*), którym stał się kościół, z powrotem pełnił rolę miejsca zgromadzenia wiernych (*domus Ecclesiae*)¹. Z kolei minimalistyczny wyraz estetyczny przyjmowany powszechnie za *sacrum* – niedopowiedziane formalnie i zrywające z historycznym archetypem, jak też współczesnym ekspresjonizmem – ma być substytutem ukrytego dla współczesnego człowieka języka symboli². W tym przypadku dla realizacji idei symbolicznej stosowane są nowatorskie środki techniczne i kompozycyjne³. Takie podejście nie zawsze spotyka się z akceptacją: „Jednak wątpliwości budzi architektura sakralna, w której koncepcja metaforycznych niedopowiedzeń oraz sprzeczności symbolicznych prowadzić może do jej dysfunkcjonalności”⁴.

¹ Jan Popiel. 1970. „Posoborowa problematyka architektury kościelnej”. *Collectanea Theologica* 40: 49–59.

² Beata Malinowska-Petelenz. 2012. „Nowe szaty świątyni, czyli architektura sakralna w XXI wieku”. *Czasopismo Techniczne. Architektura* 1-A/1: 483–491.

³ Piotr Przemiał Trębacz. 2016. „Piękno i technika we współczesnej architekturze sakralnej”. *Architecturae et Artibus* 3: 173–180.

⁴ Hanna Wesołowska-Starzec. 2007. „Postmodernizm a sacrum. W poszukiwaniu sacrum w dziele architektonicznym”. *Estetyka i Krytyka* 1: 51.

Nowe podejście do estetyki posoborowej architektury sakralnej zauważane jest również w rozplanowaniu i wyposażeniu wnętrza kościoła⁵. Wybór proekologicznego tworzywa budowlanego⁶, a także zaawansowane technologicznie sposoby jego wykorzystania są uznawane za część podjętego przez Kościół projektu ekologii integralnej, którego punktem wyjścia jest „ekologiczne nawrócenie”⁷. W tym nurcie architektury znajduje się też „recykling” kościołów opuszczonych w wyniku przemian kulturowych, który polega na ich adaptacji do nowych funkcji, z uwzględnieniem przy tym ich walorów materialnych i niematerialnych⁸.

Wśród rozważań na temat współczesnej architektury sakralnej pojawiają się głosy na temat jej związku z szeroko rozumianym środowiskiem kulturowym. Wśród nich są przemiany, jakie dokonują się we współczesnym Kościele, a które wyrażają się w takich tendencjach, jak: przechodzenie w Kościół światowy, przyjmowanie modelu „ewangelickiego katolicyzmu”, konfrontacja z islamem, postawa wobec nowych zjawisk demograficznych, rozszerzająca się rola świeckich, odpowiedź na wyzwania rewolucji biotechnologicznej, uwzględnienie procesów globalizacji, a także wyzwań ekologii, oddziaływanie wszechobecnego multipolaryzmu, wreszcie nowa rzeczywistość wyznaniowa z ruchem eklezjalnym, a zarazem pentekostalizmem i wolnymi wspólnotami⁹. Zwraca się uwagę na to, że „panujący we współczesnej kulturze pluralizm, brak spójnych tendencji, pomieszczenie granic pomiędzy kulturą niską a wysoką, bardzo szeroko rozumiana wolność przy niejednokrotnym braku ograniczeń obyczajowych nie stanowią skutecznego, silnego zaplecza dla kształtowania dobrej architektury sakralnej”¹⁰.

⁵ Mirosław Bogdan. 2013. „Architektoniczna transparentność liturgii w gotyckim i współczesnym wnętrzu sakralnym”. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Technicznej w Katowicach* 5: 37–46.

⁶ <https://www.ecocongregationscotland.org/wp-content/uploads/2012/11/Greening-Church-Buildings.pdf> (16.10.2024).

⁷ Jacek Poznański, Stanisław Jaromi. Red. 2016. *Kościół i nauka w obliczu ekologicznych wyzwań. Źródła, inspiracje i konteksty encykliki „Laudato si”*. Kraków: Akademia Ignatianum, Wydawnictwo WAM.

⁸ Marina D’Aprile. 2019. „Materiality and immateriality of neglected historical churches: preservation and adaptive reuse”. *Resourceedings* 3: 83–89.

⁹ Andrzej Napiórkowski. 2015. *Współczesny Kościół i ponowoczesny świat*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II, 215–220.

¹⁰ Anna Tejszerska. 2015. „Współczesna architektura sakralna na tle ponowoczesnych tendencji kulturowych”. *Architectus* 1: 66.

1. Kontekst płynnej nowoczesności

Współczesny świat cechuje wszechobecna zmienność, nieokreśloność, ulotność i relatywizm, co powoduje, że metaforycznie przedstawiany jest jako „epoka płynnej nowoczesności”. Kondycja życia w tej epoce, którego wszystkie aspekty poddane zostały komercjalizacji, jest tak opisana: „Żaden krok i żaden wybór nie są ostateczne i nieodwołalne. Żadne zobowiązanie nie trwa na tyle długo, by nie można się było z niego wycofać. Wszystko wokół istnieje do odwołania. Nad mieszkańcami świata płynnej nowoczesności unosi się widmo: widmo zbędności. Płynna nowoczesność jest cywilizacją nadmiaru, zbędności, odpadów i ich uprzątnięcia”¹¹. Na ten stan niepewności i zagubienia nakłada się egzystencjalny strach związany ze skutkami procesów globalizacyjnych w postaci katastrof naturalnych i klęsk żywiołowych, jak i przemian cywilizacyjnych w formie: migracji, kryzysów humanitarnych, konfliktów zbrojnych, chorób społecznych i krachów gospodarczych¹².

Płynna nowoczesność znajduje swoje odzwierciedlenie we współczesnej kulturze, która jak wszystko wokół poddana jest natarczywej komercjalizacji: „Kultura przeobraża się dzisiaj w jeden z departamentów gigantycznego domu towarowego, jakim stał się świat przeżywany przez ludzi przeobrażonych, po pierwsze, i po ostatnie, w konsumentów”¹³. Podporządkowana przede wszystkim zasadom gospodarki rynkowej traci ona rolę fundamentu tożsamości człowieka i przybiera formę płynnej kultury, tak postrzeganej: „Kultura składa się dziś z ofert, nie nakazów; z propozycji, a nie norm. Nie posiada «ludu» do oświecania i uszlachetniania; posiada natomiast klientów do uwodzenia. Uwodzenie, w odróżnieniu od oświecania czy uszlachetnienia, nie jest zadaniem do jednorazowego raz-na-zawsze spełnienia, lecz niekończącą się czynnością. Funkcją kultury nie jest zaspakajanie istniejących potrzeb, ale stwarzanie nowych. Jej troską naczelną jest zapobieganie satysfakcji, która nie pozostawiłaby miejsca dla dalszych, nowych i jeszcze niezaspokojonych pożądań i zachcianek”¹⁴.

Mechanizmom rynkowym uległa także religia, stanowiąca istotną część kultury. Znajduje to potwierdzenie w takich wypowiedziach, jak: „W Kościele traktowanym jako swoiste «przedsiębiorstwo usług religijnych» wierni występują

¹¹ Zygmunt Bauman. 2006. *Życie na przemieszaniu*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 152–153.

¹² Marcin Urbaniak. 2014. „Gorzki posmak płynnej nowoczesności. Wybrane zagadnienia z filozofii społecznej Zygmunta Bauman’a”. *Kwartalnik Naukowy Uczelni Vistula* 4: 20–22.

¹³ Zygmunt Bauman. 2011. *Kultura w płynnej nowoczesności*. Warszawa: Agora, 30.

¹⁴ Bauman. 2011. *Kultura w płynnej nowoczesności*, 4.

w roli klientów załatwiających niezbędne sprawy związane ze sferą *sacrum*¹⁵. Takiemu zwrotowi – od duchowości do materialności – sprzyja upływnianie religijności, przejawiające się w zabawie pojęciami, próbach zmieniania rzeczywistości i ustanowieniu nowego nurtu kultury¹⁶. Postępująca ateizacja zmienia podejście do religii, która w najlepszym przypadku traktowana jest jako artefakt z przeszłości: „(...) kulturowe dziedzictwo otaczane wciąż ze względu na znaczenie historyczne i funkcję emblematyczną, ale nieznacznie zaangażowane w obecne tworzenie zbiorowych znaczeń”¹⁷, a w skrajnym jest wręcz odrzucana: „U progu nowoczesnej ery (...) wyzbyliśmy się wiary w akt stworzenia, w objawienie i w potępienie wieczne. Pozbawieni tej wiary, my, ludzie, staliśmy się panami własnego losu”¹⁸. Zauważa się też postawy będące w opozycji do upływniania i banalizacji religii, utwierdzające jej znaczenie w życiu człowieka: „Dlatego należy się zdecydowanie przeciwstawić temu, co dzieje się obecnie: racjonalistycznemu spłycaniu liturgii, dyskusjom rozrachunkowym, infantylnemu pastoralnemu, degradującemu liturgię katolicką do rangi towarzyskiego spotkania, do poziomu komiksu”¹⁹.

2. Architektura w kontekście nowych tendencji kulturowych

Architektura jest fenomenalnym obrazem kultury, w którym odzwierciedlona zostaje dynamika społeczna i ekonomiczna tworzących ją społeczności. Współcześnie o jej indywidualnym, charakterystycznym wyrazie decyduje nowa rola kultury w płynnej nowoczesności: „Kultura przeobraża się dzisiaj w jeden z departamentów gigantycznego domu towarowego, jakim stał się świat przeżywany przez ludzi przeobrażonych, po pierwsze, i po ostatnie, w konsumentów (...), kultura płynnej nowoczesności nie posiada «ludu» do oświecania i uszlachetniania; posiada natomiast klientów do uwodzenia. (...) Funkcją kultury nie jest zaspokajanie istniejących potrzeb, ale stwarzanie nowych – przy równoczesnym utrzymywaniu potrzeb już wprzód zakorzenionych czy posianych w stanie permanentne-

¹⁵ Janusz Mariański. 2004. „Co mówi «duch czasu» – sekularyzacja religii i społeczeństwo post-sekularne”. *Roczniki Nauk Społecznych* 1: 70.

¹⁶ Wojciech Niemczewski. 2012. „Płynna religia”. *Studia Pelplińskie* 45: 21–32.

¹⁷ Izolda Topp. 2009. „Kultura post-religijna? O religii w obliczu jej współczesnych przemian”. *Kultura Współczesna* 4: 171.

¹⁸ Zygmunt Bauman. 2006. *Płynna nowoczesność*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.

¹⁹ Joseph Ratzinger. 2005. *Raport o stanie wiary*. Tłum. Zyta Orszyn, Jan Chrapek, Jolanta Klecel, 108. Kraków: Wydawnictwo „Michalineum”.

go niezaspokojenia”²⁰. Z takich motywów – politycznych i ekonomicznych – rodzą się różnorodne postawy twórcze, kładące nacisk na rozwiązywanie różnorodnych problemów środowiskowych – przyrodniczych i społecznych, stymulowanie rozwoju gospodarki, a także poszukiwanie nowych środków wyrazu.

Odpowiedzią na problemy występujące w środowisku przyrodniczym są takie działania w sferze architektury, jak recykling i ekologizacja. W tym przypadku pojęcie „recykling” oznacza ponowne użycie budynków po zmianie ich przeznaczenia, z zachowaniem przy tym ich historycznych walorów, a termin „ekologizacja” – stosowanie zasad zrównoważonego budownictwa. Recykling opuszczonych z różnych względów budynków publicznych podejmowany jest ze względu na ich walory historyczne, architektoniczne, krajobrazowe, społeczne i ekonomiczne²¹; jest też w przypadku kościołów usankcjonowany²². Dzięki transformacji „dotychczasowe trzy aspekty funkcji zyskują nową interpretację (dom Boga – dom człowieka, miejsce zgromadzeń – komercyjny budynek publiczny, miejsce kultu – obiekt kulturalny)”²³. Proces ten często budzi wątpliwości etyczne, skutkuje też niekiedy utratą wartości dziedzictwa kulturowego, choć w wielu przypadkach wzmocnieniem tych wartości²⁴. Z kolei ekologizacja jest odpowiedzią zrównoważonej architektury na złożone, współczesne problemy przyrodniczo-społeczne²⁵. W odniesieniu do obiektów sakralnych, zgodnie z katolicką myślą ekologiczną²⁶, stanowi realizację misji obejmującej proekologiczną edukację, ekologię duchową i propagowanie zrównoważonego życia²⁷.

Reakcją na występujące w przestrzeni kulturowej problemy natury społecznej są takie zjawiska, jak wernakularyzacja i spolegliwość. Wernakularyzacja to kontynuowanie zagrożonej globalizacją wspólnotowej architektonicznej tra-

²⁰ Bauman. 2011. *Kultura w płynnej nowoczesności*, 30.

²¹ *New Uses for Former Church Buildings: A Study of Inspiration and Hope*. 2006. Glasgow: The Scottish Civic Trust.

²² Andrea Longhi. 2023. The ecclesial reuse of Catholic heritage: The 2018 Guidelines of the Pontifical Council for Culture. W *The Bloomsbury Handbook of Religion and Heritage in Contemporary Europe*. Red. Tod H. Weir, Lieke Wijjnia. London – New York – Oxford – New Delhi – Sidney: Bloomsbury Academic.

²³ Martyna Wojtuszek. 2013. „Współczesne tendencje w adaptowaniu obiektów sakralnych w Europie”. *Przegląd Budowlany* 3: 144.

²⁴ <https://repolis.bg.polsl.pl/dlibra/doccontent?id=23566> (16.10.2024).

²⁵ Lucjan W. Kamionka. 2012. *Architektura zrównoważona i jej standardy na przykładzie wybranych metod oceny*. Kielce: Wydawnictwo Politechniki Świętokrzyskiej.

²⁶ Sara Szuman. 2019. „Laudato si’, mi’ Signore, czyli duchowość ekologiczna według papieża Franciszka”. *Acta Erasmiana* 18: 31–38.

²⁷ Zoltán Körösvölgyi. 2017. „The Sustainable Church: A New Way to Look at the Place of Worship”. *Periodica Polytechnica. Architecture* 48: 93–100.

dycji²⁸, będące procesem często spontanicznym, z udziałem lokalnej społeczności, przy użyciu najprostszych środków technicznych i materiałów z odzysku²⁹. W przypadku udziału w nim wolontariuszy posiadających edukację architektoniczną obiekty takie, także kościoły, mogą ze względu na swe walory estetyczne uzyskać rangę ikon architektonicznych³⁰. Z kolei społeczliwość to spełnianie misji troski o byt członków społeczności lokalnych³¹. Architektura pełni tu rolę instrumentu łagodzącego skutki katastrof naturalnych, epidemii i wojen³², zaspakaja też potrzeby duchowe wystawionych na skrajne doświadczenia osób³³. W realizowanych programach, mających zapewnić jakości życia społeczności w obozach dla uchodźców, a także stworzyć dynamikę społeczną występującą w tradycyjnych miastach, znajdują się, obok przestrzeni publicznych, szkół z salą widowiskową i centrów kulturalnych, także budynki modlitwy i kultu³⁴.

Realizacją wyzwań gospodarczych są disneylandyzacja (disneyfikacja) i guggenheimizacja (bilbaoizacja) przestrzeni. Disneylandyzacja to „wykorzystanie wzorców popkulturowych w działaniach instytucji kultury”³⁵. Polega ona na kreowaniu określonej narracji w celu komercjalizacji przestrzeni, gdzie rzeczywistość zostaje zastąpiona przez jej „odrealniony, bezpieczny odpowiednik, niekiedy pozbawiony zasadniczych cech pierwowzoru i złożony z form w rzeczywistości wspólnie ze sobą nigdzie niewystępujących”³⁶. Podejście to odpowiada pogładowi, że „w zmieniającym się świecie nawet powroty należy przefiltrować przez współczesną wrażliwość (...). Chrześcijańska kultura to nie stagnacja, lecz ciągła otwartość na nowe”³⁷. Jednakże konsekwencją tematykacji przestrzeni często jest zafałszowanie „atmosfery zwią-

²⁸ Grzegorz Rytel. 2015. „Wernakularna, czyli jaka? Uwagi semantyczne na marginesie tematu konferencji”. *Budownictwo i Architektura* 14: 143–149.

²⁹ Jakub Szczęsny. 2021. *Witaj w świecie bez architektów*. Warszawa: Muzeum Sztuki Nowoczesnej.

³⁰ https://ruralstudio.org/project_tags/churches/ (16.10.2024).

³¹ Jan C. Tronto. 2020. „Architektura troski”. *Autoportret. Pismo o dobrej przestrzeni* 1: 2–6.

³² Mieczysław K. Leniartek. 2022. „Responsywność współczesnej architektury wobec wystąpienia sił wyższych w przestrzeni człowieka”. *Logistyka. Współczesne wyzwania* 13: 163–178.

³³ <https://www.archdaily.com/789047/yale-students-propose-a-series-of-pop-up-religious-buildings-to-sustain-culture-in-refugee-camps> (16.10.2024).

³⁴ <https://www.designboom.com/architecture/provisional-permanence-civic-spaces-refugee-camps-02-16-2017/> (16.10.2024).

³⁵ <https://nowewyrazy.pl/haslo/disneylandyzacja.html> (16.10.2024).

³⁶ Piotr Rzeńca. 2015. Tematykacja przestrzeni jako metoda zarządzania rozwojem lokalnym. W *Nowoczesne metody i narzędzia zarządzania rozwojem lokalnym i regionalnym*. Red. Aleksandra Nowakowska, 125. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

³⁷ <https://klubjagiellonski.pl/2023/01/29/czy-kosciol-w-koncu-zejdzie-sie-ze-sztuka-wspolczesna/> (16.10.2024).

zanej z miejscem” (*placeness*), a przez to utrata kształtującej wspólnotę tożsamości miejsca³⁸. W tym nurcie znajduje się też guggenheimizacja, będąca komodyfikacją (utowarowieniem) architektury poprzez nadanie jej cech atrakcyjnego stylistycznie produktu, stanowiącego przedmiot pożądanego³⁹. Obiekty te, projektowane najczęściej przez „gwiazdy architektoniczne”⁴⁰, poprzez stymulowanie turystyki kulturowej, w tym religijnej⁴¹, stają się instrumentami „rewitalizacji przez kulturę”⁴².

Skutkiem dążenia do optymalizacji architektury jest jej macdonaldyzacja, jak też transgresja. Macdonaldyzacja jest najdalej posuniętym procesem ujednalcenia kultury, cechującym się sprawnością, wymiernością, przewidywalnością i możliwością sterowania⁴³. W przypadku architektury macdonaldyzacja przejawia się w uniformizacji i schematyzacji rozwiązań przestrzennych, zarówno w ich wymiarze funkcjonalnym, jak i estetycznym. Zjawisko to upowszechnia się gwałtownie, pomimo tego, że „socjologowie ostrzegają, że częste korzystanie z systemów zmakdonaldyzowanych może być szkodliwe dla fizycznego i psychicznego samopoczucia jednostki i dla społeczeństwa”⁴⁴. Z kolei, występująca w w sferze współczesnej kultury transgresja polega na przekraczaniu wszelkich granic: biologicznych, psychologicznych, społecznych i moralnych. Postrzegana jest ona także w wymiarze materialnym, jako „przekraczanie, wychodzenie poza, dematerializacja – utrata materialnego istnienia oraz ruch”⁴⁵. W architekturze jest wyrazem dwóch przeciwstawnych tendencji: rozproszonej tożsamości, którą cechuje „nieprzystawalność do czegoś, nieodzwierciedlanie czegoś, jak i niepewność żadnego ze swych stwierdzeń o nieadekwatności”⁴⁶, jak też dążenia do racjonalizacji rozwiązań, „osiągając swoje optimum w tworzeniu

³⁸ Kamila Łuczak, Anna Leśniak. 2021. „Tożsamość miejsca w kontekście architektonicznym”. *Przestrzeń/Urbanistyka/Architektura* 1: 79–90.

³⁹ Anna Jasińska, Artur Jasiński. 2016. „Muzea Guggenheima w Nowym Jorku i w Bilbao: o synergii nowego muzealnictwa i współczesnej architektury”. *Journal of Urban Ethnology* 14: 163–176.

⁴⁰ Jakub Turbasa. 2019. *Ukryte piękno. Architektura współczesnych kościołów*. Warszawa: Biblioteka „Więzi”.

⁴¹ Peter Wiltshier. 2011. Religious tourism. W *Research Themes for Tourism*. Red. Peter Robinson, Sine Heitmann, Peter Dieke, 249–265. Wallingford – Cambridge, Ma: CAB International.

⁴² Joanna Orzechowska-Waślawska. 2015. „Rewitalizacja po baskijski. Kulturowy kod «efektu Guggenheima»”. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Sociologica* 54: 109–125.

⁴³ Max Weber. 2002. *Gospodarka i społeczeństwo*. Tłum. Dorota Lachowska. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1145–1179.

⁴⁴ George Ritzer. 1999. *Makdonaldyzacja społeczeństwa*. Tłum. Ludwik Stawowy. Warszawa: Wydawnictwo Literackie Muza, 330.

⁴⁵ Anna Maria Berbesz. 2011. „Transgresja architektury w koncepcji dematerializacji i ruchu w architekturze”. *Czasopismo Techniczne. Architektura* 4–A2: 30.

⁴⁶ Aleksandra Kunce. 2003. *Tożsamość i postmodernizm*. Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa, 47.

miejsz tak funkcjonalnych, że aż niewidocznych, współczesna architektura jest przezroczysta⁴⁷.

Wyrazem różnorodnych postaw twórczych, jakie wyłaniają się w płynnej kulturze, są karnawalizacja i artystostwo. Karnawalizacja, wszechobecna we wszystkich dziedzinach życia⁴⁸, w sferze twórczości odrzuca kanony sztuki wysokiej i odwołuje się do ludowej kultury śmiechu, często przy tym ocierając się o kicz⁴⁹. Zabawowa konwencja ma swoje konsekwencje: „W ustawicznej kontestacji, jaką proponuje karnawał, w festiwalu śmiechu, jaki zapewnia swoim uczestnikom, erozji ulegają jednak życiowe podstawy radości (...). Jest to skutek zaniku akceptacji wartości dotąd wyznawanych, alei przyzwyczajenia, kształtowania się postawy oczekiwania na stale nowe okoliczności wyzwalające śmiech”⁵⁰. Takie podejście czasami wiedzie do wynaturzenia sztuki, eksponującej nie piękno, a bluźnierstwo, cielesność i drwinę⁵¹. Z kolei artystostwo, które znajduje się w tym samym nurcie, przejawia się w tym, że w twórczości artystycznej przedkłada się sposób ekspresji, a w przypadku architektury formę nad zawarte w niej treści. To podejście stanowi kontynuację idei „sztuka dla sztuki” (fr. *l'art pour l'art*, ang. *art for the art's sake*) przyjmującej, że sztuka ma inherentną wartość niezależną od jej tematu lub jakiegokolwiek znaczenia społecznego, politycznego lub etycznego⁵². Jest ono też cechą sztuki awangardowej, w której „promuje się irracjonalizm, pogoń za egzotyką, ezoteryką i różnymi formami prymitywnymi i dewianckimi”⁵³.

Ilustracją pogłębiającego się procesu pomniejszania roli współczesnej architektury w sferze fizycznej i społecznej krajobrazu kulturowego są takie zjawiska, jak: jej odmiejscowienie, noesemantyzacja oraz wirtualizacja. Odmiejscowienie polega na kreowaniu nie-miejsca, czyli przestrzeni niewywołującej emocjonalnego powiązania z ludźmi, a w związku z tym nie kształtującej po-

⁴⁷ Michel Houellebecq. 2016. *Interwencje 2*, przeł. Geppert Beata Maria, Warszawa: Wydawnictwo Literackie, 21.

⁴⁸ Rafał Fudala. 2014. Płynna nowoczesność: czas zabawy i karnawału”. *Ogrody Nauk i Sztuk* 4: 121–127.

⁴⁹ Jan Grad, Hanna Mamzer. Red. 2004. *Karnawalizacja. Tendencje ludyczne w kulturze współczesnej*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

⁵⁰ Andrzej Stoff. 2020. „Karnawalizacja kultury: walka śmiechu z radością”. *Ethos. Kwartalnik Instytutu Jana Pawła II KUL* 1–2: 93–94.

⁵¹ Piotr Jakubowski. 2014. „Piknik pod wiszącym krzyżem, czyli o karnawalizacji, współczesnych profanacjach artystycznych i «czymś jeszcze»”. *Studia Kulturoznawcze* 2: 51–72.

⁵² <https://www.theartstory.org/definition/art-for-art/> (16.10.2024).

⁵³ Janusz Cyprian Moryc. 2014. „Odpowiedzialność artysty za przekaz twórczy”. W *Odpowiedzialność karna artysty za obrazę uczuć religijnych*. Red. Filip Cieplý, 60. Warszawa: Instytut na rzecz Kultury Prawnej Ordo Iuris.

czucia tożsamości lokalnej⁵⁴. Z kolei neosemantyzacja architektury przejawia się w nadawaniu jej nowych znaczeń denotujących, jak też znaczeń konotujących⁵⁵. Odpowiada to współczesnej percepcji architektury, gdzie „mniej istotne jest ciągle interpretowanie formy budynku jako przekaźnika wartości kulturowych – lustra, które przyjmuje i odbija «pewne» siły społeczne. Nie chodzi tu o traktowanie jej jako tekstu tylko po to, by najpierw starać się odczytać wpisane w nią znaki i symbole, a następnie poddać je interpretacji. Jeśli chcemy uchwycić zmienny charakter architektury i jej sprawczość, powinniśmy raczej skupić się na sieciach zależności, w których funkcjonuje dany budynek, na aktorach, dzięki którym w ogóle możliwe jest jego istnienie”⁵⁶.

Ekstremalnie skrajny przypadek odmiejscowienia stanowi wirtualizacja architektury, która polega na multimedialnym kreowaniu komputerowej wizji przedmiotów, przestrzeni i zdarzeń nieistniejących w naturze⁵⁷. Zauważa się, że „pojawienie się technologii rzeczywistości wirtualnej (VR) otworzyło nowe możliwości wciągających doświadczeń artystycznych, przenosząc widzów do wirtualnych światów tworzonych przez artystów”⁵⁸. Stanowi to też zagrożenie, ponieważ niematerialność cyberprzestrzeni z płynnym w niej bytowaniem oraz zmienianiem światów i tożsamości może prowadzić do defragmentacji osobowości i zatarcia własnej tożsamości jednostki⁵⁹. Przekłada się to na sferę społeczną, gdzie widoczne jest przejście od ograniczonej społeczności do „indywidualizmu sieciowego”. Jako remedium na to postrzegane są wyłonione w wirtualnym świecie „kościół online” – „społeczności chrześcijańskie oparte na Internecie, które starają się prowadzić nabożeństwa, dyskusje, przyjaźnie, wsparcie, prozelityzm i inne kluczowe praktyki religijne za pośrednictwem komunikacji, za pośrednictwem komputera”⁶⁰. Te platformy są projektami społecznymi, „pomagającymi

⁵⁴ Łuczak, Leśniak. 2021. „Tożsamość miejsca w kontekście architektonicznym”, 79–90.

⁵⁵ Jacek Krenz. 1997. *Architektura znaczeń*. Gdańsk: Wydawnictwo Politechniki Gdańskiej, 19–45.

⁵⁶ Krzysztof Janas. 2019. „Architektura bez przymiotnika”. *Rzut +20: Forma. Kwartalnik Architektoniczny* 2: 6–11.

⁵⁷ Anna Asanowicz. 2011. „Zrozumieć VR. Geneza rzeczywistości wirtualnej”. *Architecturae et Artibus* 4: 5–12.

⁵⁸ Ujwalla Kakarla. 2024. „The evolution of contemporary art: a journey through cultural shifts”. *International Journal of Social Sciences and Humanities Invention* 4: 8120.

⁵⁹ Piotr Gradziński. 2015. „Przestrzeń cyfrowa – arealny nowy świat”. *Architecturae et Artibus* 1: 25–35.

⁶⁰ Tim Hutchings. 2011. „Contemporary religious community and the online church”. *Information, Communication & Society* 8: 1118–1135.

ludziom znaleźć sens i cel poza naszymi tradycyjnymi ramami religijnymi”⁶¹. Z drugiej strony „dzięki konfrontacji z wiernymi, skostniały Kościół zmusza się również do samorozwoju i zmagania z wezwaniami współczesności”⁶², w czym postrzegana jest jego rewitalizacja.

3. Architektura sakralna płynnej nowoczesności – studium przykładów

3.1. Recykling – „Stary kościół” (*The Old Church*), Kanton, Chiny, 2023; proj.: O-office Architects, 2023.

„Stary kościół” powstał w wyniku rekonstrukcji obiektu, który był elementem założonego w tym miejscu kilkanaście lat temu parku rozrywki „Europejskie Miasto”. Proces polegał na rygorystycznym i wyrafinowanym demontażu elementów konstrukcyjnych i wykończeniowych oraz „reliktyzacji” nowo ukształtowanej struktury. Dzięki temu nabrała ona bardziej surowy i autentycznym wygląd oraz została ściśle powiązana z naturalnym krajobrazem. Do wnętrza kościoła wprowadzono wieloelementową instalację artystyczną „krzyża” ze stali i drewna, zawieszoną poniżej oryginalnej żelbetowej konstrukcji dachu, wzbogacającej założenie przestrzenne o grę światła i cienia. Usunięte z budynku elementy złożono w znajdującym się obok „Starego kościoła” „Ogrodzie Reliktów” z kilkoma zachowanymi bananowcami, tworząc w ten sposób miejsce, w którym spotykają się historia i natura. Dzięki „sztuce rozbiórki” powstał kościół, który stał się duchowym symbolem nowo kształtującej się w tym miejscu społeczności, a zarazem „nasyca historyczną przestrzeń religijną lokalnym językiem ojczystym, przeplatając różne kultury i epoki”⁶³ (Il. 1. Widok „Starego kościoła” z zewnątrz).

⁶¹ <https://marketing.church/exploring-metaverse-church-the-digital-frontier/> (16.10.2024).

⁶² Karolina Ferreira Fernandes. 2020. „Internet jako narzędzie rewitalizacji wspólnoty Kościoła katolickiego”. W *Kultura w Polsce w XXI wieku: konteksty społeczne, kulturowe i medialne*. Red. Ewa Dąbrowska-Prokopowska, Patrycja Goryń, Martyna Faustyna Zaniewska, 162. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.

⁶³ <https://www.archdaily.com/1020023/the-old-chaple-o-office-architects> (16.10.2024).

3.2. Ekologizacja – „Papierowa katedra” (ang. *Cardboard Cathedral*), Christchurch, Nowa Zelandia, proj.: Shigeru Ban Architects, 2013.

„Papierowa katedra” powstała jako tymczasowy obiekt, funkcjonujący do momentu odrestaurowania XIX-wiecznej, neogotyckiej katedry, zniszczonej w 2011 r. przez trzęsienie ziemi. Nowy budynek sakralny mieści do 700 osób i może być też używany jako przestrzeń eventowa i koncertowa. Jego rozwiązanie przestrzenne zachowuje większość oryginalnej geometrii nawy, centralnego transeptu i ołtarza oryginalnej katedry, posiada też nową, charakterystyczną cechę w postaci trapezoidalnego planu. Tymczasowa katedra, której ściany wykonane zostały z wycofanych z użytkowania stalowych kontenerów transportowych, przykryta jest stromym dachem wykonanym z krokwi przypominających olbrzymie belki w tradycyjnym domu spotkań Maorysów, lecz wykonanych z lokalnie produkowanych laminowanych belek fornirowych i osłaniających je tekturowych rur. Dzięki wprowadzeniu niewielkich przerw pomiędzy krokwiami do katedry wpadaienne światło. Tekturowa, tymczasowa katedra jest odpowiedzią na wyzwania środowiskowe i stanowi symbol odporności miasta, a zarazem spełnieniem założenia jej twórcy, „że w miarę jak społeczeństwo staje się bardziej nomadyczne, niektóre budynki powinny być jednorazowe lub nadające się do recyklingu, o ile ich rozbórka nie wymaga więcej energii niż budowa”⁶⁴ (Il. 2. Widok „Papierowej katedry” z zewnątrz).

3.3. Wernakularyzacja – kościół pw. św. Michała (fr. *St Michael's Calais*, ang. *St. Michael's Church, Ethiopian Church*), obóz dla uchodźców „Dżungla” (ang. *Jungle*), Calais, Francja, proj.: nieznany, 2015 (rozebrana 2016).

Domowy kościół, nazywany *St Michael's Calais*, został zbudowany na terenie nielegalnego obozu zamieszkałego przez uchodźców pochodzących z Erytrei i Etiopii, którzy są prawosławnymi chrześcijanami. Został on wzniesiony przez wolontariuszy z użyciem znalezionej w okolicy drewna, podarowanej przez organizacje charytatywne plandeki oraz pochodzącej ze złomowiska blachy falistej. Kościół swą przemyślaną, wywiedzioną z tradycji architektonicznej formą dominował nad ogromnym obszarem skleconych z drewna chat i zbudowanych z folii namiotów. Jego wnętrze, pomimo przypadkowości w wyposażeniu i dekoracji,

⁶⁴ https://www.architectmagazine.com/technology/architectural-detail/paper-tubes-and-ship-ping-containers-shape-a-new-zealand-church_o (16.10.2024).

dzięki swej funkcjonalności i prostocie posiadało atmosferę sprzyjającą wyciszeniu i kontemplacji. Prowizoryczny kościół odgrywał ważną rolę w ustrukturuwaniu życia mieszkańców obozu, mobilizując ich przeciwko trudnościom, wypełniając ich przestrzeń duchową, a także wyznaczając role społeczne, kształtując przez to społeczności⁶⁵ (Il. 3. Widok etiopskiego kościoła z zewnątrz).

3.4. Społegliwość – kościół tymczasowy „krzyż Alhambry” (ang. *Alhambra Cross*), Bogota, Kolumbia; proj.: Colab-19 (German Bahamon i Alejandro Saldarriaga), 2021.

Tymczasowy kościół wzniesiono na miejskim parkingu po to, aby umożliwić lokalnej wspólnotie bezpieczne oddawanie czci Bogu podczas pandemii koronawirusa. Obiekt zaprojektowano na planie krzyża greckiego z czterema ramionami równej długości, nawiązując w ten sposób do ikonografii chrześcijańskiej. Siedzenia rozmieszczono wewnątrz ramion, a ołtarz zlokalizowano w miejscu ich skrzyżowania, zaakcentowanym przezroczystym panelem dachu, który pełni funkcję świetlika. Stalowa konstrukcja kościoła z regulowanych podpór i wiązarów kratowych podtrzymujących dach z falistych paneli została pomalowana na białe. Wnętrze kościoła ograniczała zawieszona po jego bokach moskitiera, co powalało zachować dystans społeczny, umożliwiało przepływ powietrza i chroniło osoby w nim przebywające przed deszczem, a jednocześnie tworzyło duchową atmosferę w niej – z punktu widzenia społecznego miejscu – „Białe moskitiery wiszą jak welony w kościele”⁶⁶. Tymczasowy kościół wzniesiony przez studenckie zrzeszenie studentów szkół architektonicznych stymulował zaangażowanie społeczności sąsiedzkiej w praktyki religijne (Il. 4. Widok tymczasowego kościoła z zewnątrz).

3.5. Disneylandyzacja – pawilon religii chrześcijańskich *Christ Pavilion* na EXPO 2000, Hanower, Niemcy; proj.: GMP Architekten von Gerkan, Marg und Partner, 2000.

Pawilon religii katolickiej i protestanckiej na EXPO 2000 miał być – według zamierzeń jego twórców – kontemplacyjnym odpowiednikiem innych, motywowanych rynkiem architektonicznych atrakcji prezentowanych odwiedzającym te „targi próżności”. Centralnym elementem założenia jest „sala Chrystusa”, ze ścianami z cienko ciętego, przepuszczającego światło marmuru i dziewięcioma smu-

⁶⁵ <https://www.woolf.cam.ac.uk/blog/religion-in-the-calais-jungle> (16.10.2024).

⁶⁶ <https://www.dezeen.com/2021/04/10/colab-19-temporary-church-bogota/> (16.10.2024).

kłymi stalowymi kolumnami podtrzymującymi strop. Do sali z trzech stron przylegają „pokoje ciszy” – przestrzenne enklawy, w których tematy chrześcijaństwa są przekazywane zwiedzającym w semantycznej interpretacji, a pod nią znajduje się podziemna, betonowa „krypta”. Kompleks, w skład którego wchodzi także plac przedwejściowy, okala krużganek, który pełni funkcję przestrzeni wystawowej. Posiada on podwójną szklaną fasadę, używaną jako wielkoformatowe gabloty eksponujące różne artefakty odwołujące się do natury i technologii. Wyraz architektoniczny pawilonu ogranicza się do przejrzystej prezentacji modułowej konstrukcji i jej detali. Cały kompleks został rozebrany po EXPO w Hanowerze i ponownie wzniesiony w zmodyfikowanej formie w klasztorze Cystersów w Volkenroda w Turynгии w 2001 r.⁶⁷ (Il. 5. Widok *Christ Pavilion* z zewnątrz).

3.6. Guggenheimizacja (bilbaoizacja) – kościół przy autostradzie A 45,

Wilnsdorf, Nadrenia Północna-Westfalia, Niemcy; proj.: Schneider + Schumacher Architekten, 2013.

Kościół przy autostradzie A 45 jest ekumenicznym budynkiem sakralnym, prowadzonym przez stowarzyszenie *Förderverein Autobahnkirche Siegerland e.V.*, które pełni także funkcję organizatora nabożeństw, a także okazjonalnych wydarzeń kulturalnych o charakterze religijnym. Budynek wzniesiony został na skraju przystanku dla ciężarówek, gdzie znajdują się także: salon gier, stacja benzynowa, myjnia ciężarówek oraz hotel i restauracja typu *fast food*. Ta lokalizacja zdeterminowała rzeźbiarską formę „stacji benzynowej spokoju”, przypominającą białą muszlę z wystającymi z niej dwiema ukośnymi, ostrosłupowymi wieżami, co wyróżnia ją w architektonicznie trywialnym otoczeniu⁶⁸. Wnętrze kościoła przykryte delikatną, drewnianą, trójwymiarową strukturą w kolorze miodu, z którą kontrastuje biała, oświetlona pośrednim światłem z przeszlonych wież nisza ołtarzowa z podświetlanym krzyżem, z zredukowanym do najprostszych form prostym, drewnianym wyposażeniem, stwarza poczucie „nomadycznego, tymczasowego bezpieczeństwa w namiocie”⁶⁹ (Il. 6. Widok kościoła przy autostradzie z zewnątrz).

⁶⁷ <https://archello.com/project/christ-pavilion> (16.10.2024).

⁶⁸ <https://www.baunetzwissen.de/geneigtes-dach/objekte/kultur/autobahnkirche-siegerland-in-wilnsdorf-3492971> (16.10.2024).

⁶⁹ https://www.nzz.ch/feuilleton/kunst_architektur/virtuose-einfachheit-ld.1041582 (16.10.2024).

3.7. Macdonaldyzacja – kościół i ośrodek pomocy społecznej (ang. *Tamkang Church*), Tamsui District, New Taipei City, Taiwan; proj.: Behet Bondzio Lin Architekten, 2021.

Kościół i ośrodek opieki społecznej Tamkang wzniesiono w Nowym Tajpej na Tajwanie. Jest to wysoki, betonowy blok zwieńczony kanciastym dachem, którego architektura przypomina nowe wieże mieszkalne budowane wokół niego i daleko odbiega od tradycyjnych wzorów budynków sakralnych. Na jedenastu piętrach budynku połączonych schodami i windami w narożnikach wieży znajdują się liczne przestrzenie na wydarzenia parafialne: audytorium o podwójnej wysokości na 600 miejsc na trzecim i czwartym piętrze, sale wykładowe, miejsca zgromadzeń, sale lekcyjne i pomieszczenia socjalne. Na najwyższym piętrze znajduje się sala kościelna na ceremonie, jak śluby i chrzty, oświetlona kolorowymi oknami. Surową, betonową bryłę budynku ożywiają małe tarasy z roślinnością oraz wieńczący go taras widokowy. Funkcję sakralną tego budynku podkreśla jedynie przy-mocowany do szczytu budynku krzyż oraz perforacja w tym kształcie fasady kościoła. Zgodnie z założeniem rozwiązanie architektoniczne „również opiera się na krzyżu, ale w szerszym sensie... przeplata życie ludzi poprzez celebrację kościelną i ich codzienne życie, a także wprowadza naturę do życia w mieście”⁷⁰ (Il. 7. Widok kościoła Tamkang z zewnątrz).

3.8. Transgresja – kaplica do medytacji, Cuernavaca, Morelos, Meksyk; proj.: BNKR arquitectura, 2013.

Kaplica do medytacji jest prywatnym obiektem zlokalizowanym przy domu weekendowym, która ma bezwyznaniowy charakter. Kaplica ta ma być „punktem środkowym między życiem a śmiercią, punktem równowagi, podróżą w głąb siebie”⁷¹. Realizując to założenie, kaplicę zakopano w ziemi, czyniąc ją niemal niewidoczną w otaczającym ogrodzie. Z jego poziomu pochylnia i część wejściowa budynku prowadzą spiralnie do zaprojektowanego na planie elipsy wnętrza, odgro-dzonego od okalającej go fosy przewiewną strukturą z rytmicznie rozmieszczonych listew z matowego, zielonego szkła. Pomieszczenie od góry przesłonięte jest metalową czaszą wypełnioną wodą – symbolem życia, co pozwala zamaskować przestrzeni ogrodu. Eliptyczny *oculus* w suficie pozwala na wgląd poprzez wodę

⁷⁰ <https://www.dezeen.com/2022/02/26/beh-et-bondzio-lin-architekten-tamkang-church-taiwan-religious-architecture/> (16.10.2024).

⁷¹ <https://www.archdaily.com/486653/ecumenical-chapel-bnkr-arquitectura> (16.10.2024).

w niebo, został on też odzwierciedlony w formie imitującego źródło zagłębienia w betonowej posadzce. „Powietrze może swobodnie przepływać przez przestrzeń z dowolnego kierunku, a rozproszone światło i zacierające się rozmiary wnętrza tworzą idealną przestrzeń do istnienia w ziemi i niebie, pozwalając zwiedzającym zajrzeć głębiej w siebie”⁷² (Il. 8. Widok ekumenicznej kaplicy z zewnątrz).

3.9. Karnawalizacja – kościół z bloczków Lego (nider. *Abondantus Gigantus Legokerk*, ang. *Lego Church Abondantus Gigantus*), Enshede, Overijssel, Holandia; proj.: LOOS FM (art. pl. Michiel de Wit i arch. Filip Jonker), 2011.

Kościół z bloczków Lego był tymczasowym pawilonem zlokalizowanym na placu dworcowym miasta na potrzeby festiwalu *Grenswerk*. Pawilonowi, który miał być miejscem spotkań i sceną dla występów i wystaw, nadano skalę i formę obiektu sakralnego z przykrytą stromym dachem nawą i zwieńczoną ostrosłupowo wieżą. Stanowiło to realizację przyjętego założenia: „Kościół to budynek społeczności, w którym ludzie się spotykają. Pełni również ważną rolę w organizacji przestrzeni publicznej: kościół zawsze znajduje się w centrum danego obszaru. Podobnie jak latarnie morskie strzegą granicy, a mosty łączą ludzi, kościół stanowi centrum danego obszaru”⁷³. We wnętrzu wyznaczono trzy miejsca dla różnych form aktywności – od sportu, zabawy, rozrywki, po nabożeństwo kościelne. Obiekt wykonano z betonowych bloków pomalowanych w pięciu podstawowych kolorach, nawiązując w ten sposób do budowy z klocków Lego. Wywoływało to u użytkowników obiektu odczucie sentymentu, a zarazem pobudzało ich kreatywność (Il 9. Widok kościoła z Lego z zewnątrz).

3.10. Artystostwo – katedra z zieleni (ang. *Tree Cathedral*, wł. *Cattedrale Vegetale*), Trento, Włochy 2010, proj.: art. pl. Giuliano Mauri, 2010 (rozebrana 2019).

„Katedra drzew” została zlokalizowana w Parco delle Orobie na obrzeżach Bergamo, u stóp Monte Arena. Ten jeden z najbardziej imponujących przykładów architektury organicznej był materializacją projektu podjętego z okazji Międzynarodowego Roku Różnorodności Biologicznej przez *Parco delle Orobie Bergamasche*

⁷² <https://www.designboom.com/architecture/bnkr-arquitectura-ecumenical-chapel-2-8-2015/> (16.10.2024).

⁷³ <https://loos.fm/en/project-abondantus-gigantus.php> (16.10.2024).

oraz gmin: Oltre il Colle, Roncobello i Ardesio i miał na celu ożywienie zainteresowania bogactwem i wyjątkowością alpejskiej flory. Konstrukcja przestrzeni na o powierzchni 650 m² miała 28,5 m długości, 24 m szerokości, a jej wysokość wahała się od 5 do 21 m. Jej struktura ukształtowana została w formie pięciu naw wydzielonych 42 kolumnami z młodych drzew bukowych, podpartych tymczasowymi strukturami zbudowanymi tradycyjnymi metodami wyplatania ze słupów z jodły i oplatających je gałęzi leszczyny i kasztanowca. Ta unikalna, a zarazem przemijająca, bo stworzona z roślin i poddana siłom natury instalacja artystyczna była scenerią dla imprez kulturalnych⁷⁴. Próbowano jej też nadać wymiar symboliczny, postrzegając ją jako dzieło sztuki uwidoczniające odwieczną więź między ziemią a niebem⁷⁵ (Il. 10. Widok „katedry drzew” z zewnątrz).

3.11. Odmiejscowienie – pływający kościół Genesis (ang. *Genesis Floating Church*), Hackney Wick, Londyn, Anglia; proj.: Denizen Works, 2020 (zamknięty 2023).

Pływający kościół powstał dla potrzeb posługi religijnej dla członków parafii St Columba, a także dla innych rozwijających się społeczności dzielnic wchodzących w skład wschodniego Londynu. W tym celu skonstruowano szerokodenną barkę przykrytą kinetycznym, automatycznie unoszonym w górę dachem, inspirowanym miechami organowymi, którą zacumowano na brzegu rzeki Lee Navigation w *Queen Elizabeth Olympic Park*. Złożony dach pozwalał na przepływanie barki pod mostami, a po rozłożeniu przemieniał barkę w oświetloną latarnię morską, zwracającą na nią uwagę i przyciągającą do misji. Barka posiadała niestandardowe i elastyczne wnętrze, na które składał się znajdujący się w połowie jej długości hall wejściowy, położona od strony dziobowej główna przestrzeń spotkań oraz zlokalizowane od rufy takie pomieszczania usługowe, jak kuchnia, biuro i toaleta. Całość, wyposażona w funkcjonalne, wbudowane i składane meble, uzyskała elegancki i jednolity charakter przez zastosowanie do wykończenia i umeblowania jasnej sklejki, nabrała także przytulnego charakteru dzięki takim akcentom marynistycznym, jak kąтова ściana przednia ołtarza, przypominająca dziób łodzi, czy też światła grodziowe⁷⁶ (Il. 11. Widok pływającego kościoła z zewnątrz).

⁷⁴ <https://en.cattedralevegetale.info/> (16.10.2024).

⁷⁵ Vittorio Fagone. 2005. Arte en la naturaleza de Giuliano Mauri: Del Árbol de los cien nidos a la Catedral vegetal. W *Giuliano Mauri*. Red. Fernando Gómez Aguilera, Vittorio Fagone, 38. Tahiche: Fundación César Manrique.

⁷⁶ <https://www.archdaily.com/959302/the-floating-church-denizen-works> (16.10.2024).

3.12. Neosemantyzacja – przejrzysty kościół „czytanie między wierszami”

(nider. *Doorkijkkerk*, ang. *Reading between the Lines, See-through Church*), Borgloon, Hesbaye, Limburgia, Belgia; proj.: Duet Gijs Van Vaerenbergh (arch. Pieterjan Gijs i arch. Arnout van Vaerenbergh), 2011.

„Czytanie między wierszami” jest wieloelementową instalacją artystyczną, usytuowaną przy trasie rowerowej poprowadzonej w wiejskim krajobrazie. Jej forma w postaci budynku ze stromym dachem i wieżą ze spiczastą iglicą nawiązuje do kształtu tradycyjnych kościołów regionu. Obiekt skonstruowany jest ze stalowych, poziomo ułożonych płaskowników, z prześwitami pomiędzy nimi. Dzięki temu w zależności od perspektywy postrzegany jest jako masywna budowla lub wydaje się stapiać z krajobrazem: „(...) zarówno kościół, jak i pejzaż mogą być uważane za część dzieła – stąd też jego tytuł, który sugeruje, że aby czytać między wierszami, trzeba również przeczytać same wiersze. Innymi słowy: kościół uwiadamia subiektywne doświadczenie krajobrazu i na odwrót”⁷⁷. Instalacja, choć w formie kościoła nie jest obiektem sakralnym, nie ma też ściśle określonej funkcji, jednakże przeżywane w kontakcie z nią doświadczenie wizualne widzie do refleksji nad architekturą krajobrazu i zanikającą w przestrzeni fizycznej i społecznej rolę sakralnego dziedzictwa materialnego, a także do poszukiwań dla niego nowych znaczeń (Il. 12. Widok przejrzystego kościoła z zewnątrz).

3.13. Wirtualizacja – wirtualny kościół (ang. *VR Church*), proj.: XR arch.

Samuel Arsenault-Brassard, 2017.

Wirtualny kościół jest uniwersalną przestrzenią, mającą zaspokoić potrzeby zróżnicowanej społeczności internetowej poszukującej transcendencji w świecie cyfrowym. Społeczność tą tworzą wyznawcy wszystkich religii, ateści, agnostycy i teiści, dla których posługę pełni *Unitarian Universalism Fellowship*. Uwzględniający tradycję architektoniczną i ogólne zasady praktyk religii kościół został wymodelowany w VR przy użyciu *Google Blocks*. Jego falująca bryła przypomina strzelające w górę płomienie, nawiązując w ten sposób do form gotyckich kościołów. Osłonięte częściowo prześwitującymi ścianami wewnątrz ma charakter rozświetlonej w różnorodnych kolorach jaskini, co daje użytkownikom VR poczucie schronienia, a zarazem kontakt z tym, co na zewnątrz struktury⁷⁸. Projekt ten stanowi przykład istniejącego w tej sferze uniwersalizmu, a zarazem wyróżnia się szczególnymi walorami

⁷⁷ <https://www.archdaily.com/298693/reading-between-the-lines-gijs-van-vaerenbergh> (16.10.2024).

⁷⁸ <https://www.samuelab.com/portfolio-xr-architecture/vrchurch> (16.10.2024).

artystycznymi spośród wielu podobnych rozwiązań funkcjonalno-przestrzennych, lecz operujących estetyką zapożyczoną z disnejowskiej kreskówki (Il. 13. Wirtualny kościół (*VR Church*) – widok z zewnątrz, wizualizacja).

Podsumowanie

W przestrzeni architektonicznej płynnej nowoczesności wyłaniają się liczne obiekty mające zaspakajać duchowe potrzeby współczesnych. Stanowią one emanację ich różnorodnych poglądów i postaw natury filozoficznej, politycznej, gospodarczej i społecznej. Ta intelektualna mozaika ma silny wpływ na kształt tych kościołów, a także *quasi*-kościółów, które w przeciwieństwie do tradycyjnych świątyń cechuje typowa dla tej epoki niejednoznaczność. Przejawia się ona w ich sferze funkcjonalno-przestrzennej, w której pojawiają się obiekty w kształcie kościołów, lecz pełniące świecką rolę, i odwrotnie – obiekty mało przypominające tradycyjne formy, lecz pełniące funkcje religijne. Podobnie w sferze znaczeniowej – kościołami nazywane są motywowane tolerancją, zrozumieniem i solidarnością „uniwersalne miejsca kultu”⁷⁹, a także zorientowane na sztukę, przyrodę i samorozwój „uniwersalne miejsca medytacji”⁸⁰, co powoduje, że zaciera się czytelna w tradycyjnej świątyni⁸¹ granica pomiędzy *sacrum* a *profanum*. Jak zauważa się, „charakterystyczna sztuka dalej pozostała, ale głównie jako narzędzie realizacji zasady przyjemności. Natomiast nowa «sztuka-technika» stała się dominującym środkiem ekspresji «woli mocy»”⁸². Dotyczy to przede wszystkim nowego zjawiska, jakim jest wirtualny kościół, będący miejscem tradycyjnych praktyk religijnych, ale także pogłębiania duchowości w oderwaniu od tradycyjnych wspólnot religijnych⁸³.

⁷⁹ Wojciech Kosiński. 2011. „Architektura *sacrum* wobec konfliktów, tolerancji i pojednania: historia, współczesność, perspektywy”. *Przestrzeń i Forma: Kwartalnik Naukowo-Dydaktyczny* 15: 88.

⁸⁰ Malinowska-Petelenz. 2012. „Nowe szaty świątyni, czyli architektura sakralna w XXI wieku”, 483–491.

⁸¹ Cezary Wąs. 2023. „*Sacrum* w architekturze”. *Architectus* 2: 39–48.

⁸² Augustyn Bańka. 2005. *Psychologia *sacrum* w sztuce i architekturze*. W *Sacrum w architekturze i przestrzeni życiowej człowieka*. Red. Augustyn Bańka, 34. Poznań: Wydawnictwo Stowarzyszenie Psychologia i Architektura.

⁸³ Guihun Jun. 2020. „Virtual reality church as a new mission frontier in the metaverse: Exploring theological controversies and missional potential of virtual reality church”. *Transformation: An International Journal of Holistic Mission Studies* 4: 1–9.

Odpowiada to zauważalnemu zjawisku „nowej duchowości”, która wypiera tradycyjną religijność⁸⁴. W zatowiszowanej przestrzeni społecznej dominuje „Święte Ja” – „święty hedonista, przemieszczający się z kościoła do kościoła, wyznania do wyznania, poszukujący nowych doświadczeń, nowych bodźców. W tym oglądaniu witraży plastikowe ja pochłania kazania, stare i nowe formy liturgiczne oraz muzykę chóralną lub ludową, nie zatrzymując się nigdy na tyle długo, aby poważnie zaangażować się w którąkolwiek z nich”⁸⁵. W religii konsumpcyjnej „zacierają się też granice między *sacrum* i *profanum* (sakralna świeckość, świecka sakralność). Te nowe formy masowych przeżyć i doświadczeń (eventy religijne) wciągają w orbitę swoich wpływów nawet tych, którzy określają siebie jako „religijnie nie-muzykalnych”. W konsekwencji granice między religijnością i duchowością do pewnego stopnia zacierają się, stają się nieprzejryste, mgliste”⁸⁶.

Wyrazem pozytywnych przemian zachodzących w poddanym laicyzacji środowisku kulturowym jest wciąż, pomimo silnego oddziaływania przekazu treści płynnej kultury, pojawiający się motyw religijny w architekturze i sztuce. Jest on znakiem tego, że „w kontekście «płynnego lęku» wobec rozkładu kodeksów etycznych, słabnięcia autorytetów i pozornej wolności, tym bardziej poszukujemy sensu życia, harmonii, czegoś trwałego, bezpiecznego i niezmiennego”⁸⁷.

Bibliografia

- Asanowicz Anna. 2011. „Zrozumieć VR. Geneza rzeczywistości wirtualnej”. *Architecturae et Artibus* 4: 5–12.
- Bańka Augustyn. 2005. „Psychologia *sacrum* w sztuce i architekturze”. W *Sacrum w architekturze i przestrzeni życiowej człowieka*. Red. Augustyn Bańka, 5–40. Poznań: Wydawnictwo Stowarzyszenie Psychologia i Architektura.
- Bauman Zygmunt. 2011 *Kultura w płynnej nowoczesności*. Warszawa: Wydawnictwo Agora.
- Bauman Zygmunt. 2006. *Płynna nowoczesność*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Bauman Zygmunt. 2006. *Życie na przemiał*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.

⁸⁴ Janusz Mariański. 2021. „O nowej duchowości – próba opisu zjawiska”. *Nauki o Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne* 1: 40–68.

⁸⁵ David Lyon. 1995. „Jesus in Disneyland: The Church meets the postmodern challenge”. *ARC: The Journal of the Faculty of Religious Studies* 23: 22.

⁸⁶ Janusz Mariański. 2013. *Sekularyzacja, desekularyzacja, nowa duchowość. Studium socjologiczne*. Kraków: ZW „Nomos”, 163.

⁸⁷ Beata Malinowska-Petelenz. 2013. „Europejskie *sacrum* jutra”. *Środowisko Mieszkaniowe* 11: 295.

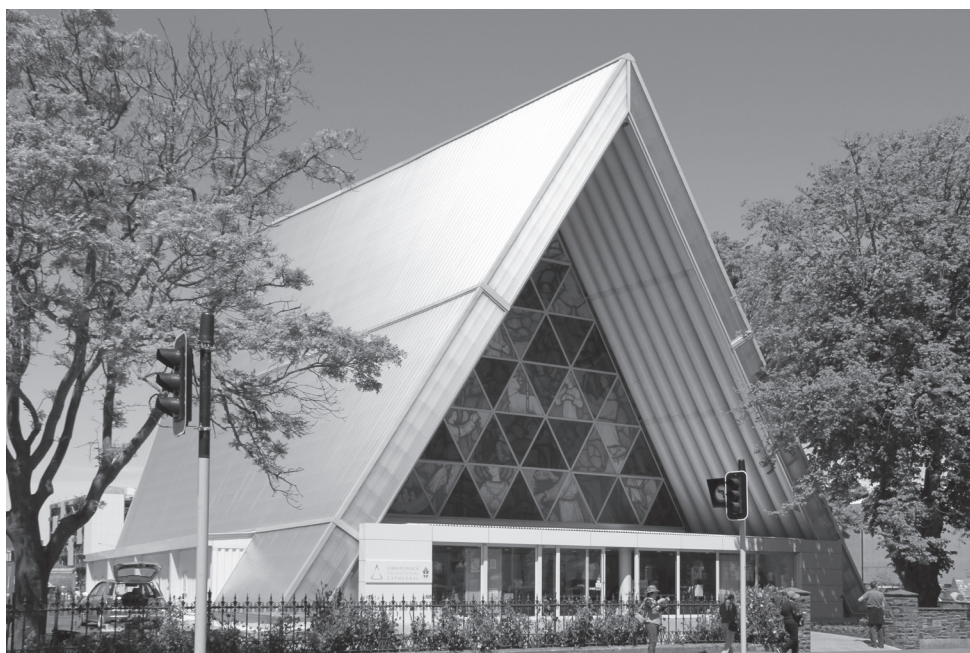
- Berbesz Anna Maria. 2011. „Transgresja architektury w koncepcji dematerializacji i ruchu w architekturze”. *Czasopismo Techniczne. Architektura* 4-A2: 30–35.
- Bogdan Mirosław. 2013. „Architektoniczna transparentność liturgii w gotyckim i współczesnym wnętrzu sakralnym”. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Technicznej w Katowicach* 5: 37–46.
- D’Aprile Marina. 2019. „Materiality and immateriality of neglected historical churches: preservation and adaptive reuse”. *Resourceedings* 3: 83–89.
- Fagone Vittorio. 2006. „Arte en la naturaleza de Giuliano Mauri: Del Árbol de los cien nidos a la Catedral vegetal”. W *Giuliano Mauri*. Red. Fernando Gómez Aguilera, Vittorio Fagone, 29–38. Tahíche: Fundación César Manrique.
- Fernandes Karolina Ferreira. 2020. Internet jako narzędzie rewitalizacji wspólnoty Kościoła katolickiego. W *Kultura w Polsce w XXI wieku: konteksty społeczne, kulturowe i medialne*. Red. Ewa Dąbrowska-Prokopowska, Patrycja Goryń, Martyna Faustyna Zaniewska, 153–163. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Fudala Rafał. 2014. „Płynna nowoczesność: czas zabawy i karnawału”. *Ogrody Nauk i Sztuk* 4: 121–127.
- Gradziński Piotr. 2015. „Przestrzeń cyfrowa – arealny nowy świat”. *Architecturae et Artibus* 1: 25–35.
- Houellebecq Michel. 2016. *Interwencje 2*, przeł. Geppert Beata Maria. Warszawa: Wydawnictwo Literackie.
- Hutchings Tim. 2011. „Contemporary religious community and the online church”. *Information, Communication & Society* 8: 1118–1135.
- Kamionka Lucjan W. 2012. *Architektura zrównoważona i jej standardy na przykładzie wybranych metod oceny*. Kielce: Wydawnictwo Politechniki Świętokrzyskiej.
- Grad Jan, Mamzer Hanna. Red. 2004. *Karnawalizacja. Tendencje ludyczne w kulturze współczesnej*. Poznań: Wydawnictwo: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Jakubowski Piotr. 2014. „Piknik pod wiszącym krzyżem, czyli o karnawalizacji, współczesnych profanacjach artystycznych i «czymś jeszcze»”. *Studia Kulturoznawcze* 2: 51–72.
- Janas Krzysztof. 2019. „Architektura bez przymiotnika”. *Rzut +20: Forma. Kwartalnik architektoniczny* 2: 6–11.
- Jasińska Anna, Jasiński Artur. 2016. „Muzea Guggenheima w Nowym Jorku i w Bilbao: o synergii nowego muzealnictwa i współczesnej architektury”. *Journal of Urban Ethnology* 14: 163–176.
- Jun Guihun. 2020. „Virtual reality church as a new mission frontier in the metaverse: Exploring theological controversies and missional potential of virtual reality church”. *Transformation: An International Journal of Holistic Mission Studies* 4: 1–9.
- Kakarla Ujwalla. 2024. „The evolution of contemporary art: a journey through cultural shifts”. *International Journal of Social Sciences and Humanities Invention* 4: 8119–8122.
- Kosiński Wojciech. 2011. „Architektura sacrum wobec konfliktów, tolerancji i pojednania: historia, współczesność, perspektywy”. *Przestrzeń i Forma: Kwartalnik Naukowo-Dydaktyczny* 15: 7–144.

- Körösvölgyi Zoltán. 2017. „The Sustainable Church: A New Way to Look at the Place of Worship”. *Periodica Polytechnica. Architecture* 48: 93–100.
- Krenz Jacek. 1997. *Architektura znaczeń*. Gdańsk: Wydawnictwo Politechniki Gdańskiej.
- Kunce Aleksandra. 2003. *Tożsamość i postmodernizm*. Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa.
- Leniartek Mieczysław K. 2022. „Responsywność współczesnej architektury wobec wystąpienia sił wyższych w przestrzeni człowieka”. *Logistyka: współczesne wyzwania* 13: 163–178.
- Longhi Andrea. 2023. The ecclesial reuse of Catholic heritage: The 2018 Guidelines of the Pontifical Council for Culture. W *The Bloomsbury Handbook of Religion and Heritage in Contemporary Europe*. Red. Tod H. Weir, Lieke Wijjnia. London – New York – Oxford – New Delhi – Sidney: Bloomsbury Academic.
- Lyon David. 1995. „Jesus in Disneyland: The Church meets the postmodern challenge”. *ARC: The Journal of the Faculty of Religious Studies* 23: 7–36.
- Łuczak Kamila, Leśniak Anna. 2021. „Tożsamość miejsca w kontekście architektonicznym”. *Przestrzeń/Urbanistyka/Architektura* 1: 79–90.
- Malinowska-Petelenz Beata. 2012. „Nowe szaty świątyni, czyli architektura sakralna w XXI wieku”. *Czasopismo Techniczne. Architektura* 1-A/1: 483–491.
- Malinowska-Petelenz Beata. 2013. „Europejskie sacrum jutra”. *Środowisko Mieszkaniowe* 11: 292–296.
- Mariański Janusz. 2004. „Co mówi «duch czasu» – sekularyzacja religii i społeczeństwo postsekularne”. *Roczniki Nauk Społecznych* 1: 49–83.
- Mariański Janusz. 2013. *Sekularyzacja, desekularyzacja, nowa duchowość. Studium socjologiczne*. Kraków: ZW „Nomos”.
- Mariański Janusz. 2021. „O nowej duchowości – próba opisu zjawiska”. *Nauki o Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne* 1: 40–68.
- Moryc Janusz Cyprian. 2014. „Odpowiedzialność artysty za przekaz twórczy”. W *Odpowiedzialność karna artysty za obrazę uczuć religijnych*. Red. Filip Cieplý, 56–78. Warszawa: Instytut na rzecz Kultury Prawnej Ordo Iuris.
- Napiórkowski Andrzej. 2015. *Współczesny Kościół i ponowoczesny świat*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II.
- New Uses for Former Church Buildings: A Study of Inspiration and Hope*. 2006. Glasgow: The Scottish Civic Trust.
- Niemczewski Wojciech. 2012. „Płynna religia”. *Studia Pelplińskie* 45: 21–32.
- Orzechowska-Waślawska Joanna. 2015. „Rewitalizacja po baskijsku. Kulturowy kod «efektu Guggenheima»”. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Sociologica* 54: 109–125.
- Popiel Jan. 1970. „Posoborowa problematyka architektury kościelnej”. *Collectanea Theologica* 40: 49–59.

- Poznański Jacek, Jaromi Stanisław. Red. 2016. *Kościół i nauka w obliczu ekologicznych wyzwań. Źródła, inspiracje i konteksty encykliki „Laudato si’”*. Kraków: Akademia Ignatianum, Wydawnictwo WAM.
- Ratzinger Joseph. 2005. *Raport o stanie wiary*. Tłum. Zyta Orszyn, Jan Chrapek, Jolanta Klecel. Kraków: Wydawnictwo „Michalineum”.
- Ritzer George. 1999. *Makdonaldyzacja społeczeństwa*. Tłum. Ludwik Stawowy. Warszawa: Wydawnictwo Literackie Muza.
- Rytel Grzegorz. 2015. „Wernakularna, czyli jaka? Uwagi semantyczne na marginesie tematu konferencji”. *Budownictwo i Architektura* 14: 143–149.
- Rzeźca Piotr. 2015. Tematyzacja przestrzeni jako metoda zarządzania rozwojem lokalnym. W *Nowoczesne metody i narzędzia zarządzania rozwojem lokalnym i regionalnym*. Red. Aleksandra Nowakowska, 115–141. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Stoff Andrzej. 2020. „Karnawalizacja kultury: walka śmiechu z radością”. *Ethos. Kwartalnik Instytutu Jana Pawła II KUL* 1–2: 93–94.
- Szczęśny Jakub. 2021. *Witaj w świecie bez architektów*. Warszawa: Muzeum Sztuki Nowoczesnej.
- Szuman Sara. 2029. „Laudato si’, mi’ Signore, czyli duchowość ekologiczna według papieża Franciszka”. *Acta Erasmiana* 18: 31–38.
- Tejzewska Anna. 2015. „Współczesna architektura sakralna na tle ponowoczesnych tendencji kulturowych”. *Architectus* 1: 55–68.
- Topp Izolda. 2009. „Kultura post-religijna? O religii w obliczu jej współczesnych przemian”. *Kultura Współczesna* 4: 161–171.
- Trębacz Piotr Przemiał. 2016. „Piękno i technika we współczesnej architekturze sakralnej”. *Architecturae et Artibus* 3: 173–180.
- Tronto Jan C. 2020. „Architektura troski”. *Autoportret. Pismo o dobrej przestrzeni* 1: 2–6.
- Turbasa Jakub. 2019. *Ukryte piękno. Architektura współczesnych kościołów*. Warszawa: Biblioteka „Więzi”.
- Urbaniak Marcin. 2014. „Gorzki posmak płynnej nowoczesności. Wybrane zagadnienia z filozofii społecznej Zygmunda Baumana”. *Kwartalnik Naukowy Uczelni Vistula* 4: 5–27.
- Wąs Cezary. 2023. „Sacrum w architekturze”. *Architectus* 2: 39–48.
- Weber Max. 2002. *Gospodarka i społeczeństwo*. Tłum. Dorota Lachowska. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Wesołowska-Starzec Hanna. 2007. „Postmodernizm a sacrum. W poszukiwaniu sacrum w dziele architektonicznym”. *Estetyka i Krytyka* 1: 43–53.
- Wiltshier Peter. 2011. Religious tourism. W *Research Themes for Tourism*. Red. Peter Robinson, Sine Heitmann, Peter Dieke, 149–265. Wallingford – Cambridge, Ma: CAB International.
- Wojtuszek Martyna. 2013. „Współczesne tendencje w adaptowaniu obiektów sakralnych w Europie”. *Przegląd Budowlany* 3: 141–144.

Il. 1. Widok „Starego kościoła” z zewnątrz, fot.: Wu Siming,
źródło: <https://www.goood.cn/the-old-chaple-by-o-office-architects.htm> (5.09.2024).

Il. 2. Widok „Papierowej katedry” z zewnątrz, fot.: Tony Hisgett,
źródło: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e2/Christchurch_Cardboard_Cathedral_1_%2831310889165%29.jpg (6.09.2024).

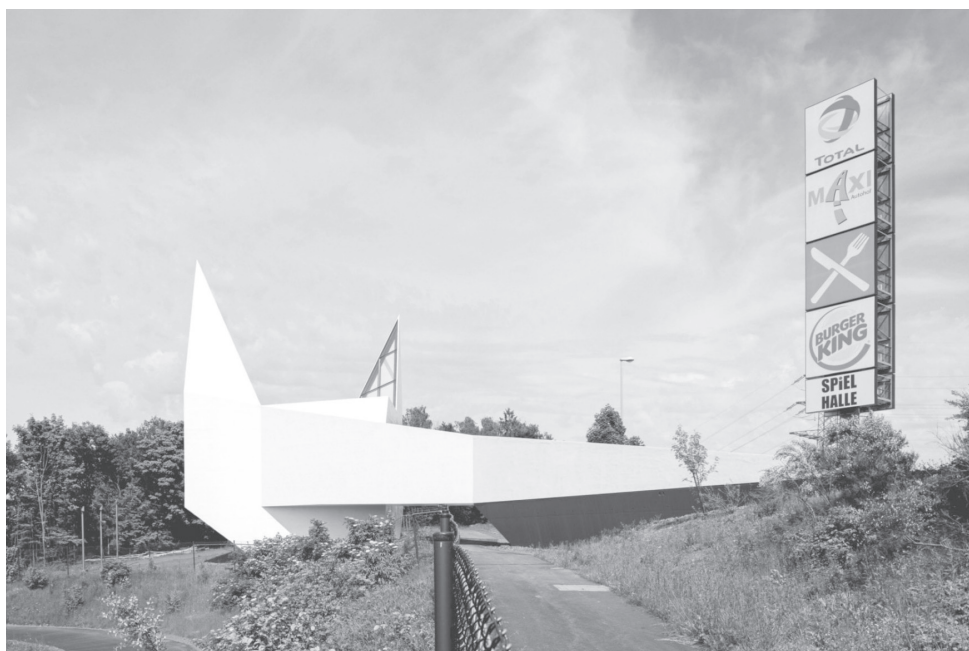
Il. 3. Widok etiopskiego kościoła z zewnątrz, fot.: Liam-stoopdice,
źródło: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/36/St_Michaels_Church%2C_Calais_Jungle_entrance.jpg (5.09.2024).

Il. 4. Widok tymczasowego kościoła z zewnątrz, fot.: Alberto Roa,
źródło: https://www.archdaily.com/960187/temporary-chapel-alhambras-cross-colab-19-plus-sociedad-colombiana-de-arquitectos/60778b17ebb5fc016543b87c-temporary-chapel-alhambras-cross-colab-19-plus-sociedad-colombiana-de-arquitectos-photo?next_project=no (5.09.2024).

Il. 5. Widok *Christ Pavilion* z zewnątrz, fot.: Jürgen Schmidt,
źródło: <https://archello.com/story/4265/attachments/photos-videos/2> (5.09.2024).

Il. 6. Widok kościoła przy autostradzie z zewnątrz, fot.: Jörg Hempel Photodesign, źródło: <https://bauen-mit-holz.nrw/listing/autobahnkirche-siegerland-e-v/> (5.09.2024).

Il. 7. Widok kościoła Tamkang z zewnątrz, fot.: YuChen Chao Photography, źródło: <https://archello.com/story/107079/attachments/photos-videos/2> (5.09.2024).

Il. 8. Widok ekumenicznej kaplicy z zewnątrz, fot.: Jaime Navarro, źródło: https://www.archdaily.com/486653/ecumenical-chapel-bnkr-arquitectura/53226031c07a805cd80000eb-ecumenical-chapel-bnkr-arquitectura-photo?next_project=no (5.09.2024).

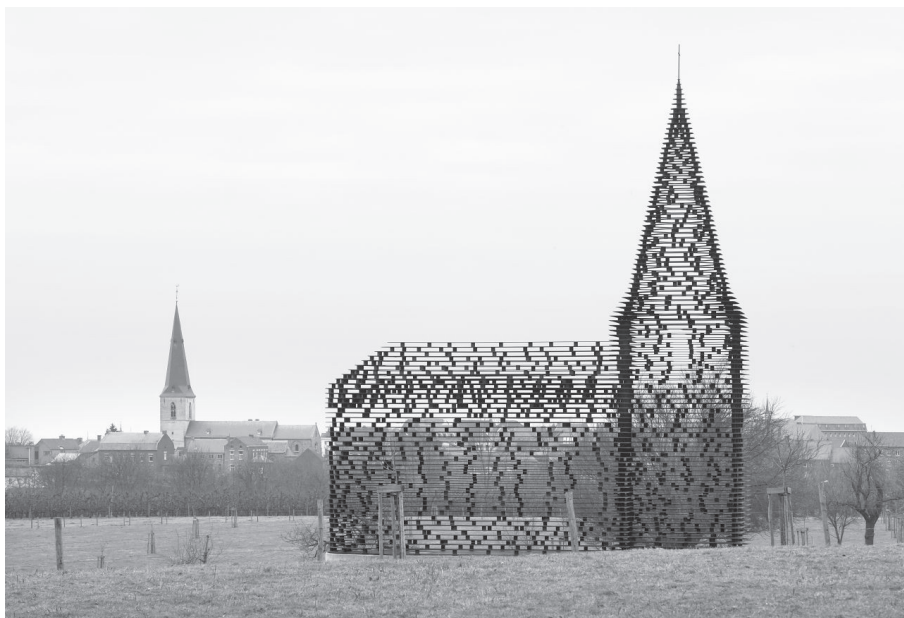
Il 9. Widok kościoła z Lego z zewnątrz, fot.: LOOS FM, źródło: https://images.adsttc.com/media/images/55e8/9fc3/6c9d/b59a/5300/00f6/large_jpg/03-293.jpg?1441308587 (5.09.2024).

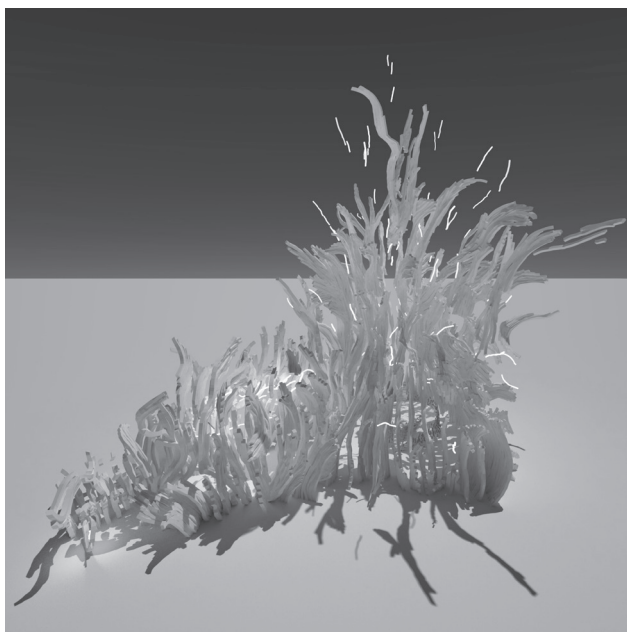
Il. 10. Widok „katedry drzew” z zewnątrz, fot.: Aldo Fedele,
źródło: <https://journals.openedition.org/rga/docannexe/image/3777/img-4.jpg>
(5.09.2024).

Il. 11. Widok pływającego kościoła z zewnątrz, fot.: Gilbert McCarragher,
źródło: https://www.archdaily.com/959302/the-floating-church-denizen-works/606376cef91c8162e0000c36-the-floating-church-denizen-works-photo?next_project=no
(5.09.2024).

Il. 12. Widok przejrzystego kościoła z zewnątrz, fot.: Filip Dujardin,
źródło: https://www.archdaily.com/298693/reading-between-the-lines-gijs-van-vaerenbergh/50b50475b3fc4b163400007f-reading-between-the-lines-gijs-van-vaerenbergh-photo?next_project=no (5.09.2024).

Il. 13. Wirtualny kościół (*VR Church*) – widok z zewnątrz,
wizualizacja: Samuel Arsenaault-Brassard,
źródło: <https://www.samuelab.com/portfolio-xr-architecture/vrchurch> (4.09.2024).